

Scandia introducerar

Medier och minnen

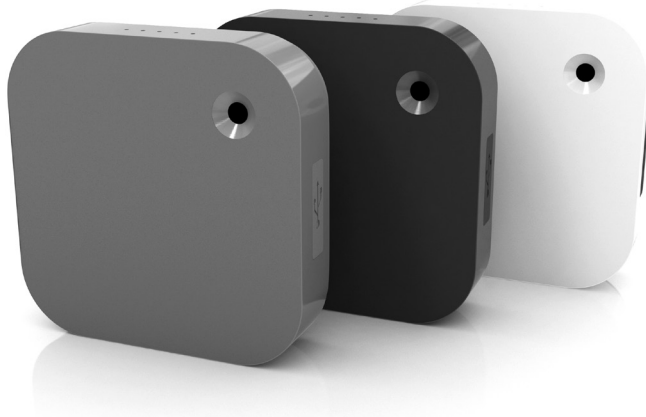
Marie Cronqvist

Under 2012 såg vi lanseringen av Memoto, en så kallad *life logging*-produkt i form av en pytteliten digitalkamera som kan bäras på rockuppslaget och automatiskt tar två bilder i minuten och som därmed dokumenterar allt bäraren företar sig. ”Have you thought about how much of your life goes missing from your memory?” frågar sig de svenska skaparna av Memoto retoriskt på sin hemsida. ”Many fantastic and special moments become blurred together after a while and it feels like life just rushes by, too fast for us to grasp.”¹

Det är mycket samtidskänsla i dessa formuleringar. Vår värld är stadd i virvlande förändring och vi riskerar allihop att förbise något viktigt i den informationsström som sveper oss med. Det vi inte minns kan ha varit fantastiska ögonblick. Lösningen, när ”livet bara rusar förbi”, måste väl i så fall vara att dokumentera rubbet, nu när vi har möjligheten? Teknikutveckling och innovation står här till vår tjänst i form av en ny produkt.

Stående inför det digitala samhällets potentiellt oändliga lagring av ögonblick och information måste vi emellertid förstås fråga oss vad som är värt att spara och minnas. Vad ska vi egentligen ha alla de där bilderna till? När ska vi ha tid att sitta och titta på dem, sortera ut de viktiga bland varje dygns 2 880 bilder – eller varje veckas 20 160 bilder? Och kommer vi över huvud taget att kunna radera de bortsorterade? Något vi själva eller någon annan en gång *kan* komma att behöva *kan* ju finnas dokumenterat i dem – en förbiskymtande brottsling, ett bilnummer, en webbsida man råkat komma in på men senare inte hittar tillbaka till, en person man inte kom ihåg att man glömt?

I det som följer vill jag för *Scandias* läsare introducera ett nytt forskningsfält om medier och minne på gränsen mellan två väletablerade dito, å ena sidan historievetenskaplig minnesforskning och å andra sidan forskning om vår samtida belägenhet i ett mediesamhälle präglad av ett överflöd av digital information. Diskussionen kommer på intet sätt att vara heltäckande, snarare är avsikten att utifrån en läsning av några nya internationella översiktsverk peka ut några tendenser och ställa några frågor. Ett övergripande

Digitalkameran Memoto. Foto: memoto.com.

syfte är också att lyfta fram en mediehistorisk infallsvinkel, enligt vilken medier inte bara speglar utan också formar vår kultur. Eller, som en av vår tids viktigaste medieteoriker, den nyligen bortgångne Friedrich Kittler, uttryckte det: "medier bestämmer vår situation."² De möjliggör det vi tänker. Är det då så, att en sådan produkt som Memoto bidrar till att förändra vårt sätt att definiera vad ett minne faktiskt kan vara?

Minnesboomen i digital tappning

Det torde knappast ha undgått någon att vi under de senaste två decennierna har upplevt ett eskalerande intresse för minne som redan vid millennieskiftet benämndes en "memory boom".³ Intresset kan identifieras i samhället i stort, men i hög grad också inom olika akademiska forskningsinriktningar. Antalet publikationer och vetenskapliga tidskrifter som rör sig i forskningsfältet minnesstudier är överväldigande stort och spänner över många ämnesdiscipliner, från neuro- och datavetenskap till kulturstudier och filosofi.⁴

För historieforskningens vidkommande tycks intresset för minne vara långt mer än en tillfällig trend. Ändå kan man konstatera att tyngdpunkterna inom fältet har förskjutits på ett väsentligt sätt. Medan det sena 1900-talets humanistiska minnesstudier i första hand intresserade sig för hur minnen delades av kollektiva gemenskaper och hur de skapade och återskapade berättelser, nationaliteter eller andra gruppidentiteter, så betonar många i dag snarare att det råder en transkulturell, transnationell eller global min-

nescirkulation. I dagens minnesforskning riktas intresset allt oftare mot just motsatsen till det stabila och fixerade: minnesdynamikerna, de komplexa minnesarbetena, de aktiva processerna, förhandlingarna, konflikterna och motsättningarna.⁵

En av fältets fixstjärnor, den franske historikern Pierre Nora, konstaterade 2002 att denna "age of commemoration", som han valde att kalla den, har med två övergripande tendenser i det nya millenniet att göra, å ena sidan *historiens acceleration* och den därtill hörande omskakningen av vår tidigare förståelse av historisk tid som ordnad och linjär, och å andra sidan *historiens demokratisering*, det vill säga att allt fler av det förflutnas spår kommer allt fler till del.⁶ Detta skrev han, märk väl, innan den egentliga explosionen vad gäller digitalisering av historiskt material hade ägt rum. De senaste tio årens teknologiska utveckling har medfört spännande utmaningar för minnesforskningen. Det finns all anledning att studera på vilka sätt och med hjälp av vilka digitala system och teknologier som minnen – inbegripet dokument och annan sparad information på våra minnesinstitutioner – i dag lagras, kopieras, decentraliseras och görs tillgängliga för allt fler människor. Digitala medier kännetecknas av en betydande "minneshunger" och erbjuder en såväl mer omfattande som friare och öppnare ingång till det förflutna. Medan kulturella artefakter, bilder och dokument under tidigare epoker har varit en angelägenhet uteslutande för bibliotek, arkiv och muséer, görs de nu i allt högre grad och i allt snabbare takt tillgängliga på nätet. Många är i dag frågorna kring medier, digitalisering av kulturarv och hur man bäst organiserar digitala arkiv.⁷

Det breda tillgängliggörandet av historiska källor på nätet kan man ju som forskare bara välkomna. Samtidigt ger utvecklingen upphov till intressanta reflektioner, eftersom den har potential att förändra inte bara vår föreställning om vad ett arkiv kan vara, utan kanske också vår syn på det förflutnas närvaro i våra liv. Hur skall vi egentligen förstå sådana begrepp som "arkiv" eller "databas" i en tid när minnenas pluralism tenderar ta över den roll som auktoritetsgiven historieskrivning eller traditionell arkiveringspraktik haft under 1800-talet och större delen av 1900-talet? Vilken är relationen mellan medier, minnen, historia och arkiv? Längre var arkivet en särskild plats där arkivarier administrerade och upprätthöll vårt gemensamma minne. Men dagens strömmande, digitala arkiv – vad är det för ett slags arkiv och vilka villkor lyder det under?⁸

Mediehistorikern Pelle Snickars har länge intresserat sig för och skrivit om relationen mellan kulturarv, medier och digitala arkiv. Han menar att "det digitala" är en helt ny kunskapskultur, som vi ännu vet för lite om.⁹ I vårt land är han ännu förhållandevis ensam, men blickar man internationellt så upptäcker man att gränssnittet mellan medier och minnen

i relation till digital historiekultur i dag är föremål för ett mycket snabbt växande medievetenskapligt intresse. Ett antal nyutkomna böcker, alla med begreppen ”media” och ”memory” någonstans i titeln, ritar tillsammans upp konturerna av ett nytt forskningsfält.¹⁰ Alla pekar de i samma riktning och alla landar de i samma typ av frågor: Hur skapas och bevaras kollektiva minnen i det digitaliserade samhället? Vilka former och uttryck tar sig det dynamiska minnesarbetet på Internet? Hur fungerar webben som arkiv och lagring av kollektiva och individuella minnen? Finns det någon skillnad mellan analoga och digitala objekt vad gäller skapandet, lagrandet och framkallandet av minnen?

Från kulturhistorisk till mediehistorisk minnesforskning

Låt oss ta vägen om ett mediehistoriskt synsätt. Minnet är, påpekade en gång Walter Benjamin, inte ett instrument med vilket vi utforskar det förflutna, utan själva arenan för detta utforskande. Minnet är erfarenhetens medium, ett ställe för lagring, liksom marken är det medium i vilket ruiner ligger begravda.¹¹ Medier, teknik och lagring är därmed intimt sammanlänkade begrepp. En traditionell definition av ”medium” är att det är en teknologi som gör det möjligt att lagra mänsklig kommunikation så att den kan färdas över stora avstånd eller bevaras under lång tid. Det talade ordet gjorde det en gång möjligt för människor att minnas över generationsgränser genom muntlig tradering och på liknande sätt upphävde det skrivna ordet också geografiska gränser.¹²

Det finns emellertid andra sätt att tänka när det gäller att definiera såväl ”medium” som ”minne”. Den tyska kulturteoretikern Aleida Assman har på ett intressant sätt lyft fram hur utvecklingen av minnesteorier har slagit följe med den tekniska medieutvecklingen under 1800- och 1900-talen. Så länge fotografiet och filmen var ingraverade i ett material, en plåt, ett ljudspår, var själva materien bärare av något ursprungligt, ett original som kunde lagras. Kameran och grammfonen betraktades som tekniska apparater för materialiseringar av det mänskliga minnet, teknologier som frös och lagrade – eller med den franske filmkritikern André Bazins ord ”mumifierade” – unika ögonblick.¹³

Vår egen tids digitaliseringsprocess, menar Assman, har gjort att de teorier och tankar vi gör oss kring minne och minnets funktioner har förskjutits från materialitet till medialitet. Och detta har inneburit en övergång från en föreställning om minne som lagring till minne som hågkomst. Det svenska ordet ”hågkomst” är förresten inget tillfredsställande begrepp. Man kan referera till engelskans skillnad mellan ett fixerat *memory* och det mer aktiva *remembering*, men en ännu bättre fingervisning ger tyska språkets två

olika ord för minne, *Gedächtnis* och *Erinnerung*, något som också författaren Friedrich Georg Jünger en gång framhöll. I tyskan finns nämligen, till skillnad från i engelskan, en helt avgörande etymologisk skillnad. Medan *Gedächtnis* är en avledning av verbet *denken*, tänka, och därför har en tydlig koppling till kunskap, så signalerar begreppet *Erinnerung* en djupare internalisering kopplad till känslor, upplevelser och erfarenheter. Medan (re)produktion av *Gedächtnis* är en medveten process, minne såsom något vi lär oss, så är innehållet i *Erinnerung* alltid en organisk och ofta omedveten och ordnad process.¹⁴

I tysk minnesforskning har Jan och Aleida Assman varit särskilt inflytelserika och det som utmärker deras tänkande är att de ser tydliga kopplingar mellan medieform och minneskultur. Minnets dimensioner är såväl materiella som sociala och mentala, och minnesforskningen måste därför adressera såväl mediala och kommunikativa som kognitiva processer.¹⁵ Denna mediehistoriska inriktning tycks ha gått delvis eller helt förlorad då minnesforskningen migrerat utomlands. I Sverige har den kulturteoretiska minnesforskningen fått fäste, men den har hittills inte med någon särskild entusiasm inlemmat medieteoretiska perspektiv. Diskussionen har länge handlat om hur historia brukas i olika sammanhang, och inspirationen har många gånger snarare kommit från Pierre Nora och hans studier av nationella *lieux de mémoire* (minnesplatser) än från Jan Assmans studier av medier och kommunikativt minne i antikens historiekulturer. I Sverige kan man urskilja två olika linjer vad gäller forskning om historiebruk – en som har sin bakgrund i politisk-historisk forskning och som därtill har en tydlig historiedidaktisk infallsvinkel, och en vars tonvikt snarare ligger på kulturarvsforskning. Ingendera placerar sin forskning i det medieanalytiska fältet, även om medier, inte minst pressen, ofta på olika sätt utgör det huvudsakliga källmaterialet.¹⁶ Förmodligen kan man söka en förklaring i det som bland andra Asa Briggs och Peter Burke har framhållit, nämligen att mediebegreppet generellt är underteoretiserat i historisk forskning.¹⁷ En annan förklaring kan vara att ”minnesboomen” under 1900-talets sista decennium i så stor utsträckning kom att präglas och drivas av behovet att förmedla erfarenheter av 1900-talets stora europeiska trauman, i synnerhet förintelsen, i en tid som såg allt färre exempel på levande vittnesbörd.¹⁸

Exempel på svensk, empirisk forskning om medialiserade minnen finns dock, även om de inte är särskilt många. Magnus Rodells forskning om nationella monument som medier, Ulf Zanders studier av hur förintelsen har representerats på filmduken, och Tommy Gustafssons analys av medieminnen kring folkmordet i Rwanda får här utgöra tre exempel på hur mediebegreppet ändå letat sig in i historievetenskapliga minnesstudier, om än från lite olika håll.¹⁹ Men sett i bredare termer är frånvaron av medie-

teoretiska infallsvinklar i den svenska historievetenskapliga diskussionen om kollektivt minne och historiebruk ändå påfallande.

Ändå är det fullt möjligt att fältet tidigt kunde ha utvecklats åt ett annat håll. Nestorn inom den kulturhistoriska minnesforskningen, den franske sociologen Maurice Halbwachs, beskrev redan 1950 i sin *La mémoire collective* just en situation där medierade minnen uppstod. Hans enkla exempel är den enskilde resenären som anländer till London och som inte kan erfara staden annat än genom åtskilliga lager av bilder och berättelser. Dickens skildringar av 1800-talets londonmiljöer blandas med vänners berättelser i brev eller samtal och visuella spår såsom vykort och pressfotografier från andra världskriget.²⁰ Varje ny plats är för oss redan fylld av minnen som vi har tillägnat oss i och genom medierna. Och de nya erfarenheter vi gör blandas med vår medierade kunskap.

Halbwachs var knappast någon medieanalytiker, ändå är det uppenbart mediernas roll i det sociala skapandet av minnen han utgår ifrån. Antagligen var det ingen tillfällighet. Minnen, precis som medier, är en konstituerande del av vårt vardagsliv. Och för någon som så tydligt ville fjärma sig från den psykologiska och mer traditionella definitionen av minne som något högst privat och individuellt, så tycks medierna ha varit en naturlig utgångspunkt. Medierna är nödvändiga i konstruktionen av föreställda gemenskaper, för att tala med Benedict Anderson. Genom mediet skapas en sammanhängande berättelse om en gemenskap som lokaliserar i tid och rum och placeras i ett kontinuum av då – nu – sedan.²¹

Bland historiker är det tveklöst vanligast att se medier just som kanaler för minnesproduktion. Ett alternativt sätt att förstå dem skulle i så fall vara i termer av ett slags materialiserade minnen. För att ta ett analogt exempel: Alla har vi i vårt vardagsliv erfarenheten av att plötsligt ha blivit av med något minnesbärande objekt – ett fotografi, ett anteckningsblock, eller ett annat föremål med särskilt affektionsvärde för oss. I sådana ögonblick kan det kännas som om vi förlorat en bit av oss själva. Gränsen mellan föremålet och vår berättelse om oss själva blir mindre tydlig. Mediet är då inte bara budskapet, som Marshall McLuhan en gång uttryckte det, utan också en del av själva erfarenheten.

Den medievetenskapliga minnesforskning som vuxit fram under det senaste decenniet utgår bland annat från de senare tankegångarna, att medier faktiskt kan utgöra våra minnen. I översikten *Media and Memory* (2011) gör exempelvis den brittiska medieforskaren Joanne Garde-Hansen en övergripande karakteristik av det senaste decenniets forskning om mediers relation till minnen. Och inte oväntat menar hon att just mediestudier har bidragit med viktig teoriutveckling på fältet *memory studies* generellt. De nya kopplingar som görs mellan medier och minne presenterar hon i ter-

mer av nya begrepp som exempelvis ”prosthetic memory”, ”new memory”, ”liquid memory” och ”connectionist memory”. Detta innebär också, skriver Garde-Hansen, att fältet minnesstudier skulle må väl av att börja anamma en syn på medier inte bara som kultur utan också som produktion, praktik och teknologi.²² Medieförmer tillhandahåller grundstrukturer och sätter gränser för hur minne kan kommuniceras. Eller, som också Astrid Erll slår fast i sin introduktion till *A Companion to Cultural Memory Studies* (2010), ”the shape of contemporary media societies gives rise to the assumption that – today perhaps more than ever – cultural memory is dependent on media technologies and the circulation of media products”.²³

Medier, minne och glömska

Varför är då relationen mellan medier och minne ett viktigt fält att studera? Kanske är det för att digitala mediers minnesproduktion också aktualiserar behovet av glömska, vilket om inte annat illustreras av mitt inledande exempel med den lilla digitalkameran Memoto. Internet är en enorm minnesmaskin som lagrar allt, och mer än en forskare har varnat för den amnesi som följer i den enorma datalagringens spår.²⁴ Man har pekat på den inflation av data som, åtminstone i det västerländska samhället, går hand i hand med idén om öppenhet och transparens. Allt skall vara sökbart och tillgängligt. Men i en sådan värld finns inga generaliseringar, inga sammanfogningar, endast detaljer och enskildheter. Viktor Mayer-Schönberger menar till och med, i sin bok *Delete. The Virtue of Forgetting in the Digital Age* (2009), att det finns anledning att i högre grad arbeta fram system som på ett handfast sätt tar bort information från nätet efter en viss tid.²⁵ Detta har förstås även koppling till den omfattande diskussionen om integritet och användarens rätt till hur data lagras, en diskussion som inte minst kulminerade i det förslag till en ny EU-lag som presenterades i januari 2012 och som, ovanligt poetiskt, kom att benämnas ”The right to be forgotten”.²⁶

Samtidigt är det ju då intressant att diskussionen om elektronisk minnesförlust, och olika mer eller mindre apokalyptiska diskurser om *posthistoire* inom kulturteorin, faktiskt just slagit följe med ”minnesboomen” under de senaste decenniernas informationsöverflöd. Kanske skall vi i detta sammanhang inte se minne och glömska som två varandra uteslutande alternativ – som vi ofta gör – utan som kompletterande fenomen som helt enkelt båda och samtidigt kännetecknar det elektroniska kunskapssamhället? Det kanske är så, som Andreas Huyssen uttryckt det, att det egentligen handlar om en grundläggande förändring i vår förståelse av temporalitet, att vi är i färd med att ersätta en form av hågkomst med en annan?²⁷

De senaste två decenniernas genomgripande digitalisering av samhället

har satt sina spår i våra kulturella föreställningar. Frågan är: Vilka spår? Hur skall vi förstå relationen mellan minne och historia i det digitalas tidevarv? Hur påverkar vår tids medieformer vårt sätt att tänka och definiera vad vi behöver minnas? Hur kommer vi att definiera ett arkiv i framtiden? Håller vår historiska orientering på att förändras och i så fall på vilket sätt? Det finns ett antal medieforskare, i Sverige men framför allt internationellt, som börjat fundera i dessa banor, men forskningsfältet är ännu i sin linda och söker sina ramar. Det är hög tid för den historievetenskapliga minnesforskningen att ta plats på detta fält. En offensiv historievetenskap med djupa insikter i hur historia brukas i offentligheten har oändligt mycket att bidra med, men då måste dörren öppnas än vidare mot medieteoretiska perspektiv.

Media and memory

The rapid technological developments of the new millennium have presented exciting challenges to the well-established field of cultural memory studies. Today, it behoves us analyse the ways in which digital systems make it possible to store, copy, and decentralize memories, making them increasingly accessible on the Internet. The digital media offer gateways to the past that are more comprehensive as well as free and open. The cultural artefacts, pictures, and documents that in previous eras were exclusively a matter for libraries, archives, and museums are now increasingly and at an accelerating rate becoming available online.

The aim of this article is twofold. It introduces a new field of cultural research, one that lies on the border between historical memory studies and media and communication research. It then argues for the importance of a media history angle on the subject of media and memory, an angle that recognizes that the media not only mirrors but also shapes our culture. This article raises the question of whether we as historians in fact alter our definitions of 'memory', 'storage', and 'archive' in the context of digital media. And, if so, what the consequences might be for historical memory studies.

Keywords: media, cultural memory, mediatiation, digital archives

Noter

- 1 <http://www.memoto.com/pages/vision> (2013-02-02).
- 2 Friedrich Kittler, *Gramophone, Film, Typewriter*, Stanford 1999 [1986], s. xxxix.
- 3 Jay Winter, "The generation of memory. Reflections on the memory boom in contemporary historical studies", *Bulletin of the German Historical Institute* 2000 (27), s. 69-92.
- 4 Två exempel av relevans för historieforskningen är *Memory Studies* (2008-) och *History and Memory* (1989-).

- 5 *Memory Work. The Theory and Practice of Memory*, Andreas Kitzmann, Conny Mithander & John Sundholm (red.), Frankfurt am Main 2005; Astrid Erll & Ann Rigley, "Introduction. Cultural memory and its dynamics", i *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*, Astrid Erll & Ann Rigley (red.), Berlin 2009, s. 2.
- 6 Pierre Nora, "Reasons for the current upsurge in memory", *Eurozine*, nr 4, 2002.
- 7 För diskussioner om detta, se t ex Pelle Snickars, "Arkivet – ett medium?", *Arkiv, samhälle och forskning* 2005:2; Pelle Snickars, "Prognos – digitala filmarkiv", i *Skosmörja eller arkivdokument? Om filmarkivet.se och den digitala filmbhistorien*, Pelle Snickars & Mats Jönsson (red.), Stockholm 2012.
- 8 Marlene Manoff, "Archive and database as metaphor. Theorizing the historical record", *portal. Libraries and the Academy*, nr 4, 2010; Wolfgang Ernst, *Das Gesetz des Gedächtnisses. Medien und Archive am Ende (des 20. Jahrhunderts)*, Berlin 2007.
- 9 Pelle Snickars, "Härddisken och samtiden", i *The Story of Storage I. Kompendium*, Lars Björk, Jānis Krēsliņš & Matts Lindström (red.), Stockholm 2010, s. 49.
- 10 Bland dessa finns José van Dijck, *Mediated Memories in the Digital Age*, Stanford 2007; *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*, Astrid Erll & Ann Rigley (red.), Berlin 2009; Joanne Garde-Hansen, *Media and Memory*, Edinburgh 2011; *Save as... Digital Memories*, Joanne Garde-Hansen, Andrew Hoskins & Anna Reading (red.), Basingstoke 2009; *On Media Memory. Collective Memory in a New Media Age*, Motti Neiger, Oren Meyers & Eyal Zandberg (red.), Houndmills, Basingstoke 2011; David Williams, *Media, Memory and the First World War*, Montréal 2009.
- 11 *Walter Benjamin: Selected writings. Volume 2, 1931–1934*, Michael W. Jennings, Howard Eiland & Gary Smith (red.), Cambridge 2005, s. 595–637.
- 12 Se t ex James Carey, *Communication as Culture. Essays on Media and Society*, New York 2009 [1989]; Kirsten Drotner, *Mediehistorier*, Köpenhamn 2011, s. 22. Dagens digitala medier kan visserligen också ses som lager för överföring av information, men inom en datavetenskaplig tradition har "minne" förstas sedan länge haft en annan innebörd. Datorns arbetsminne arbetar ständigt med att uppgradera versioner och format, vilket paradoxalt nog leder, som medieforskaren Wendy Hui Kyong Chun har påpekat, till att digitala mediernas minne förutsätter konstant radering. Se Wendy Hui Kyong Chun, *Programmed Visions. Software and Memory*, Cambridge 2011.
- 13 Aleida Assman, *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives*, Cambridge 2011.
- 14 Friedrich Georg Jünger, *Gedächtnis und Erinnerung*, Frankfurt am Main 1957.
- 15 Se diskussion i Astrid Erll, "Cultural memory studies: An introduction", i *A Companion to Cultural Memory Studies*, Astrid Erll & Ansgar Nünning (red.), Berlin 2010. Särskilt betydelsefullt har Jan Assmans begrepp "kulturelles Gedächtnis" varit. Se Jan Assman, *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München 1992.
- 16 Den första får här representeras av Klas-Göran Karlsson, *Europeiska möten med historien. Historiekulturella perspektiv på andra världskriget, förintelsen och den kommunistiska terrorn*, Stockholm 2010, och den andra av Peter Aronsson, *Historiebruk. Att använda det förflutna*, Lund 2004.
- 17 Asa Briggs & Peter Burke, *A Social History of the Media. From Gutenberg to the Internet*, 3:e uppl, Cambridge 2009, s. 1. Detta har också varit utgångspunkten för arrangerandet av två nationella, svenska konferenser (2007 och 2010) under rubriken "Kulturhistorisk medieforskning". En tredje konferens i serien äger rum i Lund i april 2013 och har vidgat sitt perspektiv mot Norden. Finansiär för samtliga har varit Riksbankens jubileumsfond.
- 18 Se Andreas Huyssen, *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*, Stanford 2003, s. 8.

- 19 Magnus Rodell, "Monuments and the places of memory", i Kitzmann, Mithander & Sundholm 2005; Ulf Zander, "Holocaust at the limits. Historical culture and the Nazi genocide in the television era", i *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), Lund 2003; Tommy Gustafsson, "Swedish television news coverage and the historical media memory of the Rwandan genocide", *Scandia*, nr 2, 2010.
- 20 Maurice Halbwachs, *The Collective Memory*, New York 1980 [1950], s. 23f.
- 21 Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, rev. uppl., London 2006.
- 22 Garde-Hansen 2011, s. 28f.
- 23 Erll 2010, s. 9.
- 24 Andreas Huyssen, *Twilight Memories. Marking Time in a Culture of Amnesia*, New York 1995; John Paul Russo, *The Future Without a Past. The Humanities in a Technological Society*, Columbia 2005. Se även Pelle Snickars, "Minns nätet allt?", *Ord & Bild*, nr 5, 2010.
- 25 Viktor Mayer-Schönberger, *Delete. The Virtue of Forgetting in the Digital Age*, Princeton & Oxford 2009.
- 26 <http://www.enisa.europa.eu/activities/identity-and-trust/library/deliverables/the-right-to-be-forgotten>.
- 27 Huyssen 2003.